

De zin van muziek

Leo Samama

AUP

Ontwerp omslag: Sander Pinkse Boekproducties, Amsterdam

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 8964 570 8

e-ISBN 978 90 4851 988 0

NUR 665

© L. Samama / AUP, Amsterdam 2014

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoudsopgave

1. Bij wijze van voorwoord 9

Deel A

2. Over de schouder van Franz Schubert 17
3. Wat is muziek? 27
4. Waar komt muziek vandaan? 32
5. Muziek als imitatie 37
6. Muziek als taal 44

Deel B

7. Prelude in C 57
8. Muziek en communicatie 79
9. Muziek als notatie 87
10. Muziek als tijdkunst 94
11. Muziek en emotie 98
12. Over diepgang en verhevenheid 105

Deel C

13. Beethoven: de Vijfde 117
14. Klassieke muziek 129
15. Horen, luisteren en herinneren 134
16. Componeren 138

Deel D

17. Dvořák en de Boheemse jas 151
18. Een bijzonder moment 158
19. De dirigent 161
20. De uitvoerende musicus 174

Deel E

21. Lully: de koning danst	187
22. Zoals de ouden zongen	197
23. Geschiedenis van de muziekgeschiedenis	207
24. Bij wijze van nawoord: muziek nu	226
Om verder te lezen	239
Om te luisteren	241
Over de auteur	242
Namenregister	243

Een woord van dank

Dit boek is tot stand gekomen op verzoek van Maaike Groot, die tot voor kort mijn enthousiaste uitgever bij Amsterdam University Press was. De redactie is gevoerd door Odilia Vermeulen en Ton Braas. Wederom zijn zij in staat geweest mij te laten schrijven wat ik wilde en moest zeggen.

Notatie toonsoorten

In de tekst zijn toonsoorten in grote terts of majeur weergegeven met een hoofdletter en die in kleine terts of mineur met een kleine letter. C betekent dus C grote terts en c is c kleine terts. De tonen zelf zijn weergegeven met cursieve kleine letters: *a, b, c*, enzovoort.

Voorburg, december 2013

1. Bij wijze van voorwoord

Dit is geen leerboek, hooguit een leesboek. Ik heb hierin ervaringen vastgelegd tijdens mijn ontdekkingsstochten door de wondere wereld van de muziek. Deze begonnen toen ik een jaar of zes was en van mijn ouders een oude koffergrammofoon kreeg met enkele 78-toerenplaten. Als ik het me goed herinner, stonden daarop vioolsonates van Beethoven door Yehudi en Hepzibah Menuhin, enkele sonatines van Max Reger door Cor de Groot en werken van Guillaume de Machaut door Safford Cape met Pro Musica Antiqua uit Brussel. Kennelijk waren mijn ouders van mening dat dit een goede eerste selectie was voor een kind van zes! En misschien hebben ze daarmee wel een deel van mijn toekomst ongewild richting gegeven. Als tiener mocht ik naast Hepzibah Menuhin zitten om blaadjes voor haar om te slaan. Als student deed ik voor een van mijn afsluitende scripties uitgebreid onderzoek naar Max Reger en zijn contacten in Nederland. En daarnaast ben ik tot op de dag van vandaag gefascineerd door de ontwikkelingen binnen de oudmuziekpraktijk, al ligt mijn eigen kunde eerder rond 1600 dan rond 1350.

In het jaar dat ik de koffergrammofoon kreeg, overleed tijdens een warme, stralende zomer onze overbuurvrouw. Zij, Alice Heksch, was een bekend pianiste, een van de eerste Mozart-specialisten op pianoforte; maar dat wist ik toen nog niet. Voor mij was ze de moeder van drie wat oudere kinderen die in die zomer veel bij ons aan huis kwamen. Hun vader was de violist Nap de Klijn. De kamer waar Alice Heksch ziek lag, werd van de warme zomerzon afgeschermd door een zacht wapperend geel gordijn. In diezelfde zomer kreeg ik van mijn ouders een langspeelplaat te horen met het leven van Mozart voorgedragen door de jong gestorven acteur Gérard Philipe: *Mozart raconté aux enfants*. Daarop wordt verteld van de reis van Mozart naar Parijs, waar in 1778 zijn moeder stierf. Bij het verslag van die droevige gebeurtenis klonk de muziek van het eerste deel van de *Pianosonate in a* van Mozart. Hoe hartverscheurend kun je het

voor een kind maken? Die sonate, de dood van Mozarts moeder en het sterven van de moeder van onze overbuurkinderen achter het gele gordijn zijn sindsdien onlosmakelijk verbonden.

Niet minder belangrijk voor mijn reis door de muziek zijn de muzieklessen op de lagere school gebleken. Ik had daarvoor een lerares die met veel aandacht en inzicht ons inwijdde in wat muziek is en vooral hoe we er zelf aan kunnen deelnemen. Samen met haar voerden we een kinderopera van Tera de Marez Oyens uit: *De koning zoekt een liedje*. Met haar zette ik de eerste actieve stappen in de muziek. Omdat ik blokfluitles van haar kreeg, werd ik al spoedig aan haar even oude zoon gekoppeld, zodat we samen duetten konden spelen. Zo ontdekten we spelenderwijs een veelheid van oude en nieuwe speelstukken voor twee blokfluiten. Haar naam is Marijke Ferguson, en haar zoon is Willem Jan Otten. Sinds die kinderjaren is de nieuwsgierigheid naar en de liefde voor muziek altijd gebleven.

Toen ik een jaar of dertien was, ging ik wekelijks met mijn jongere zusje met de trein van Hilversum naar Utrecht, waar aan de Rijnkade (in het vroegere Instituut voor Muziekwetenschap) de pas opgerichte plaatselijke afdeling van de Jeunesse Musicale, in ons land bekend als Jeugd en Muziek, een jeugdorkest had samengesteld onder leiding van de jonge componist Bernard van Beurden. We speelden daar letterlijk 'kindersymfonietjes'. Maar op een dag had Van Beurden tot onze verrassing alle stoelen voor een groot schoolbord gezet. Op dat bord had hij in notenschrift een reeks van twaalf verschillende tonen opgeschreven. Het was de bedoeling dat we met die twaalf tonen gingen improviseren. De een moest de hele reeks spelen, een ander slechts een deel. We waren vrij in de keuze van het tempo of de lengte van de afzonderlijke tonen. Van Beurden leidde ons stap voor stap door deze weerbarstige materie, zodat we er na een klein uur iets in begonnen te ontdekken: een verhaal, ons verhaal. En muziek. Twaalftoonmuziek. Vanaf die middag heeft de muziek van onze eigen tijd me mateloos geboeid. Zelfs wanneer ik niet alles wat ik hoorde of speelde mooi vond. De weg om zelf noten op te schrijven was geplaveid.

In de zesde klas van de middelbare school werd ik op een dag door de rector gevraagd de muzieklessen van de eerste klas over te nemen. De docent muziek was ziek en het kon wel even duren. Ik had juist van mijn ouders een mooi boek cadeau gekregen: *The Joy of Music* van Leonard Bernstein. Op de televisie had ik ook al enkele van zijn *Young People's Concerts* gezien. Kortom, ik wist wat me te doen stond. Of ik het er goed van afgebracht heb, weet ik niet meer. Maar wel dat ik de smaak te pakken had gekregen en kort daarop begonnen ben met het geven van lezingen op de zondagmiddag in het Rosa Spier Huis in Laren. In de kleine zaal zat het puikje van de Nederlandse intelligentsia, dat me om de haverklap op de vingers tikte... Kennelijk werd ik daardoor niet uit het veld geslagen, integendeel. Zodra ik de kans kreeg les te geven, greep ik die met beide handen aan. Zo kan ik nu terugkijken op veertig onderwijsjaren aan tal van instellingen.

Een groot deel van de onderwerpen die mij door de jaren heen aan het hart zijn gegaan en de inzichten die ik al doende, lezend en vooral lerend verworven heb – met in het begin soms niet meer dan een voorsprong van een paar weken op mijn studenten, maar die ik later met iets meer gemak en vanzelfsprekendheid over het voetlicht heb kunnen brengen – hebben hun weg gevonden in tal van artikelen, hoorcolleges en ten slotte voor een deel ook in dit boek. Daarom gaat het hier bovenal om een persoonlijk relaas. Ik doe geen poging absolute waarheden voor te schotelen, zo die überhaupt al bestaan. In de muziek kennen we weinig zekerheden. Natuurlijk, we hebben uit de levens van de componisten en over en rond hun muziek steeds meer data tot onze beschikking, we bezitten oneindig veel partituren, en er zijn over de componisten en hun werken vele documenten uit hun eigen tijd en van later overgeleverd, documenten met reacties, evaluaties, theoretische reflecties en analyses. Maar waarheden? Nee, die zijn er zelden.

Er bestaan geen definitieve antwoorden, noch kennen we zoiets als een definitieve geschiedschrijving. Kant had zeker gelijk met zijn diepgravende gedachten over muziek, maar evengoed had hij ongelijk. Hetzelfde geldt voor Augustinus, Schopenhauer

of Adorno. Mozart en Beethoven zijn niet in absolute termen te kwalificeren als de grootste componisten die ooit geleefd hebben, zelfs Bach is dat niet. Ze zijn de grootsten in onze cultuur, in ons tijdsgewricht en zolang we met muziek omgaan op de manier waarop we dat de afgelopen paar honderd jaren hebben gedaan. Dit boek verschaft dus niet de ultieme antwoorden op tal van vragen. Het bevat mogelijke antwoorden, in veel gevallen ook niet meer dan mijn persoonlijke antwoorden.

We leven in een labyrintische wereld, een wereld waarin nauwelijks nog monoculturen voorkomen. Wederzijdse beïnvloeding en versmelting kenmerken steeds meer ons bestaan en ons denken. De meeste onderwerpen in dit boek verschaffen daarom ruimte voor uiteenlopende zienswijzen. In het geval van muziek is het gebrek aan eenduidige of finale interpretaties bovendien nog groter dan bij de beeldende kunsten of de literatuur. Daarom zal ik zelfs geen poging ondernemen een sluitend en samenhangend verhaal te vertellen. Dat zou immers suggereren dat er zoiets als één enkele muzikale geschiedenis en één zienswijze met betrekking tot muziek zou bestaan.

De enige zekerheid die ik durf te noteren is dat muziek voor vrijwel de gehele mensheid een onvervangbare rol speelt. We kunnen niet zonder. Als uiting van wat wij mensen doen en denken vertegenwoordigt muziek, evenals bijvoorbeeld schilderkunst, literatuur en filosofie, wie we zijn. Ze definieert ons als mensen, verschaft ons een identiteit. En muziek als woordeloze taal, als grensoverschrijdend communicatiemiddel is daar nog beter toe in staat dan de andere uitingen. Beter dan welke andere vorm van kunst kan muziek ons ook fysiek raken, met de directheid en de kracht van zuivere klank. Tegelijk is muziek abstracter dan elke andere uiting van de mens, behalve bepaalde facetten van de wiskunde en van de filosofie.

Alle emoties die we bij het beluisteren van muziek ondergaan ten spijt vraagt muziek van de deelnemers – componisten, uitvoerende musici en luisteraars – dat ze allereerst hun hersens gebruiken, om daarna en op basis daarvan ook ruimte te bieden

aan emoties. Het is juist dat samengaan van beide faculteiten, van de wiskundige kwaliteiten van een architect, het abstractievermogen van een filosoof en de communicatieve gaven van een redenaar, die muziek tot zo'n bijzonder fenomeen maakt. Op haar best is zij visionair en tegelijk aards en fysiek, ongemeen complex en doordacht maar ook zeer direct. We kunnen er gedachteloos naar luisteren en intens door getroffen worden, en daarna evenzo gefascineerd raken door de logica waarmee de bouwmeester ervan zijn klinkende structuren heeft opgetrokken. Muziek is voor velen als een geloof of een ritueel, anderen biedt zij ontspanning. Zij opent verre einders en gedroomde werelden. Zij kan ons uit het alledaagse verheffen en evenzeer door haar directheid met beide voeten op de aarde terugzetten.

Zeker de laatste decennia hoort men nogal eens klagen over het elitaire karakter van wat we in de volksmond de klassieke muziek noemen, de hogere muziekkunst. Gelukkig is veel muziek elitair, dat wil zeggen: kijken we ertegen op, is zij boven ons verheven. Het is juist die verheven, transcendentale kant van muziek (van alle grote en bijzondere kunst, van al het hogere denken, wereldlijk en religieus) die ons mensen de weg omhoog wijst, bewust en onbewust. Is het niet zo dat het juist het streven van de mens is om die weg omhoog af te leggen? Hoe meer mensen dat willen en doen, hoe meer mensen zich daartoe aangetrokken voelen, des te minder wordt het nagestreefde doel elitair. Het is nu juist de taak van kunst om als product van cultuur zo veel mogelijk mensen te bereiken en op haar weg omhoog mee te voeren. Daar past geen knieval of compromis. Dus laat de beste muziek elitair blijven en laten wij allen, componisten, musici, programmamakers, radioprogrammeurs zo veel mogelijk mensen bij die zo bijzondere muziek betrekken. Wellicht kan dit boek daaraan bijdragen.

